

Στυλιανός Ε. Κατάκης
Επίκουρος Καθηγητής Ρωμαϊκής Αρχαιολογίας, ΕΚΠΑ

Βαγγέλης Νικολόπουλος
Δρ Αρχαιολόγος, ΕΦΑΑΝΑΤ

Πέντε χρόνια έρευνας στον χώρο του λεγόμενου Ρωμαϊκού Βαλανείου στη Ραφήνα. Αποτελέσματα και προοπτικές*

ΣΤΗΝ ΕΙΣΟΔΟ ΤΗΣ ΠΟΛΗΣ ΤΗΣ ΡΑΦΗΝΑΣ, βόρεια του Μεγάλου Ρέματος και της Λεωφόρου Αλεξάνδρου Φλέμινγκ, κοντά στη διασταύρωσή της με την οδό Δημοκρατίας, βρίσκεται ένας περιφραγμένος αρχαιολογικός χώρος τον οποίο μια πινακίδα ορίζει ως «Ρωμαϊκό Βαλανείο» - λουτρικές εγκαταστάσεις, δηλαδή, της εποχής της ρωμαιοκρατίας. Στον χώρο αυτόν διεξάγεται συστηματική έρευνα του Τμήματος Ιστορίας και Αρχαιολογίας του Εθνικού και Καποδιστριακού Πανεπιστημίου Αθηνών σε συνεργασία με την Εφορεία Αρχαιοτήτων Ανατολικής Αττικής¹, υπό τη διεύθυνση του επίκουρου καθηγητή ρωμαϊκής αρχαιολογίας Στυλιανού Ε. Κατάκη εκ μέρους του Πανεπιστημίου και του Δρ Βαγγέλη Νικολόπουλου από την πλευρά της Εφορείας².

Οι πρώτες πληροφορίες για την ύπαρξη αρχαιοτήτων στη συγκεκριμένη περιοχή βρίσκονται στον χάρτη των Ε. Curtius και J. A. Kaupert³. Στην παραπάνω θέση ο

* [Σ-05: 05-10-2018 19:40 / Ε-19]

1. Β' Εφορεία Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων, μέχρι τον Οκτώβριο του 2014.

2. Στην έρευνα την εποχία από πλευράς ΕφΑΑΝΑτ είχαν οι αρχαιολόγοι Π. Φωτιάδη και Κ. Καραθανάση. Συμμετείχαν οι αρχαιολόγοι Δρ Δ. Μουλλού, Κ. Λουλακούδης και Σ. Βασιιάδη. Η συντήρηση των κινητών ευρημάτων γίνεται από τον συντηρητή του ΕΚΠΑ Μ. Ρογκενμπούκε και των οικοδομικών καταλοίπων από τη συντηρήτρια της ΕφΑΑΝΑτ Λ. Λάμπρου, ενώ τα σχέδια πραγματοποιούνται από τον σχεδιαστή της Εφορείας Ρ. ντι Λάουρο. Στην ανασκαφή συμμετείχαν ο εργατοτεχνίτης της Εφορείας Κ. Χατζόπουλος και πολυάριθμοι φοιτητές του Πανεπιστημίου Αθηνών. Ο Δήμος Ραφήνας-Πικερμίου –ιδιαιτέρως ο δήμαρχος Β. Μπουρνούς– το Ίδρυμα Ψύχα, το INSTAP και ο οργανισμός Λιμένος Ραφήνας υπήρξαν αρωγοί για την εκπόνηση μελετών και την υποστήριξη της υλικοτεχνικής υποδομής της ανασκαφής.

3. Μ. Κορρές, Επανεκδόση του Ε. Curtius – J. A. Kaupert, *Karten von Attika* (Berlin 1904), Αθήνα 2008, χάρτης ΙΧ.

αρχαιολόγος Α. Milchhöfer, σημειώνει “*Araphen*”, το όνομα του αρχαίου δήμου του Αραφίνος, και με μικρότερα γράμματα “*Grundmauerspuren*” (ίχνη θεμελιοτοιχών) και “*Cisterne*” (δεξαμενή).

Αφορμή για την πρώτη έρευνα στον χώρο αποτέλεσε η διάνοιξη αύλακας παροχής νερού, γεγονός που προκάλεσε σωστικές και διερευνητικές ανασκαφές από την Ξένη Αραπογιάννη για την Αρχαιολογική Υπηρεσία, το 1974 και κυρίως το 1976, με σημαντικά αποτελέσματα, που οδήγησαν στην απαλλοτρίωση και περιφραγή έκτασης 7 περίπου στρεμμάτων⁴.

Έκτοτε, αποκαλύφθηκαν περιμετρικά λίγα ακόμη στοιχεία⁵, ενώ μικρή σωστική ανασκαφή τα έτη 2010 και 2011 σε οικόπεδο 100 μ. ιδιοκτησίας Γ. Καημένου προς Α-ΝΑ του απαλλοτριωμένου χώρου, επί της Λεωφόρου Φλέμινγκ, απέδωσε οικοδομικά λείψανα της ύστερης Ρωμαϊκής περιόδου (4ος-6ος αι. μ.Χ.), που σχετίζονται πιθανότατα με το απαλλοτριωμένο οικοδομικό συγκρότημα και τα οποία διαπιστώθηκε ότι είχαν θεμελιωθεί πάνω σε οικοδομικές φάσεις των κλασικών χρόνων (5ος-4ος αι. π.Χ.)⁶.

Η μόνη βιβλιογραφική αναφορά για τον κυρίως χώρο του λεγόμενου «Ρωμαϊκού Βαλανείου» βρίσκεται στη μετά θάνατον έκδοση του έργου του Ιωάννη Τραυλού για τις αρχαιότητες της Αττικής, με κάτοψη του χώρου και ένα σύντομο γενικό κείμενο⁷. Το σχέδιο αυτό παρουσίαζε λανθασμένο προσανατολισμό⁸ και μια υποθετική παλαιοχριστιανική βασιλική (εικ. 1).

Ο βασικός χώρος που ανασκάφηκε τη δεκαετία του 1970 ήταν ο πυρήνας ενός λουτρικού συγκροτήματος που διατηρείται σε σημαντικό ύψος, ενταγμένο μέσα στη φυσική κοιλότητα του εδάφους (εικ. 2) και περιλαμβάνει δεξαμενές, χώρους υποκαύστων δαπέδων και υπόγειο θολωτό διάδρομο (*cryptoporticus*). Στους χώρους του διακρίνονταν περισσότερες της μιας κατασκευαστικές φάσεις, αίθουσες με πλακόστρωτα δάπεδα, μία δεξαμενή με κλίμακα καθόδου και πλήθος αγωγών νερού.

4. Την κεραμική από τις παλαιές έρευνες μελετά ο αρχαιολόγος Α. Λαμπράκης.

5. Το όμορο οικόπεδο, ιδιοκτησίας Μπέκα και Πετρακίδη ή Πετράκογλου, νοτιοδυτικά του περιφραγμένου χώρου, απέδωσε λείψανα τοίχων (Μ. Πλάτωνος, *ΑΔ Β*, 42, 1987, Χρονικά, 102-103, πίν. 52β), ενώ τμήματα αγωγού βρέθηκαν λίγο βορειότερα, στο οικόπεδο ιδιοκτησίας Λουκάτου (Α. Ράμμου, *ΑΔ Β*, 60, 2005, 178).

6. Θ. Τζεφέρη, *ΑΔ Χρονικά Β*, 2011, υπό έκδοση. Η έρευνα, στο πλαίσιο εκσκαφής θεμελίων οικοδομής (που δεν ανεγέρθηκε τελικά), δεν επέτρεψε την περαιτέρω διερεύνηση των προγενεστέρας φάσεων που προχωρούσαν σε βάθος.

7. J. Travlos, *Bildlexikon zur Topografie des antiken Attika* 1988, 380, εικ. 478 και 479 (κάτοψη).

8. Τον λανθασμένο προσανατολισμό επισήμανε ο Γ. Σταϊνχάουερ [Η Μεσογαία στη ρωμαϊκή εποχή (1ος-3ος αι. μ.Χ.), στο: *ΜΕΣΟΓΑΙΑ Ιστορία και πολιτισμός των Μεσογαίων Αττικής* (Αθήνα 2001), 146, σημ. 51].

Στο ανατολικό όριο του ανασκαμμένου χώρου είχε αποκαλυφθεί τμήμα ψηφιδωτού δαπέδου, με διακοσμητικό πλαίσιο από πλοχμούς και σύνθετα γεωμετρικά θέματα που τοποθετείται στο β' τετάρτο ή στα μέσα του 5ου αι. μ.Χ.⁹

Εκτός του κεντρικού οικοδομήματος είχαν ανασκαφεί επίσης, ένας κλίβανος προς Β, τμήμα από το περίγραμμα μεγάλου ορθογώνιου κτηρίου και μικρή δεξαμενή¹⁰.

Η έρευνα συνεργασίας της Εφορείας Αρχαιοτήτων και του Πανεπιστημίου Αθηνών, διήρκεσε από το 2012 έως το 2017, με σκοπό την περαιτέρω αποκάλυψη και τον προσδιορισμό του χαρακτήρα των μερικώς ανασκαμμένων κτηρίων¹¹. Ερευνήθηκαν εκτάσεις βόρεια, νότια και ανατολικά του ανασκαμμένου χώρου. Παράλληλα, έγινε καθαρισμός και διερεύνηση σε βαθύτερα στρώματα της παλαιάς ανασκαφής, για την καλύτερη κατανόηση της λειτουργίας των επί μέρους χώρων.

Νοτιοδυτικά των ανασκαμμένων χώρων αποκαλύφθηκαν νέα τμήματα του κεντρικού λουτρικού συγκροτήματος: μία περίπου ημικυκλική κόγχη με στυλίδες υποκαύστων δαπέδων στο εσωτερικό της, αλλά και αγωγοί απορροής υδάτων, που συνδέονται με το υπόλοιπο οικοδόμημα (εικ. 3). Οι χώροι αυτοί χρονολογήθηκαν με ασφάλεια, συμπληρώνοντας έτσι τα ανεπαρκή δεδομένα της παλαιάς ανασκαφής. Όπως προκύπτει κυρίως από τα λυχνάρια που βρέθηκαν, το στρώμα καταστροφής αυτών των χώρων χρονολογείται στον πρώιμο 3ο αι. μ.Χ. Δύο λύχνοι είναι ευνόγραφοι και ανήκουν στο ακμαίο εργαστήριο του Πρείμου και στο λιγότερο γνωστό εργαστήριο του Ευόρου. Στο σύνολό τους αποτελούν προϊόντα αττικών εργαστηρίων¹² (εικ. 4). Στο ίδιο στρώμα βρέθηκαν δυο χάλκινα αθηναϊκά νομίσματα των μέσων ή του γ' τεταρτου του 2ου αι. μ.Χ.: α) δραχμή με κεφάλι Αθηνάς στον εμπροσθότυπο και τον Θησέα στον οπισθότυπο, που καταβάλλει τον πεσμένο δεξιά Μινώταυρο, και β) φθαρμένος οβολός, με κεφάλι Αθηνάς στον εμπροσθότυπο και στον οπισθότυπο πιθανώς την Αθηνά που οδηγεί άρμα¹³.

9. Πρβλ. Π. Ασημακοπούλου-Ατζακά, *Σύνταγμα των Παλαιοχριστιανικών ψηφιδωτών της Ελλάδος II. Πελοπόννησος-Στερεά Ελλάδα* (Θεσσαλονίκη 1987), 15-18, 129-133, αρ. 69, πίν. 200-210, ιδίως 202β. Το ψηφιδωτό, που είχε υποστεί μεγάλη φθορά μετά την αποκάλυψή του το 1976, αποκολλήθηκε για συντήρηση και συμπλήρωση με τις πολυάριθμες ψηφίδες που έχουν περισυλλεγεί, με προοπτική επανατοποθέτησης.

10. Για τις τομές που είναι ορατές στο νοτιοανατολικό τμήμα του οικοπέδου και σημειώνονται στην κάτοψη του Τραυλού, δεν σώθηκαν ανασκαφικές πληροφορίες.

11. Για εκτενή αναφορά στα αποτελέσματα από τα πρώτα χρόνια της έρευνας, βλ. Στ. Ε. Κατάκης – Β. Νικολόπουλος – Πέλλη Φωτιάδη, *Νέες έρευνες στον αρχαιολογικό χώρο του λεγομένου «Ρωμαϊκού Βαλανείου» στην Ραφήνα: Ιδιωτικός ή δημόσιος χώρος;* στο: V. di Napoli et al. (επιμ.), *What's New in Roman Greece, Recent Work on the Greek Mainland and the Islands in the Roman Period, Proceedings of a Conference held in Athens, 8-10 October 2015, Μελετήματα* 80 (Athens 2018), 317-336.

12. Για τους λύχνους της ανασκαφής, βλ. Στ. Κατάκης, Β. Νικολόπουλος, Π. Φωτιάδη, ό.π., 324-329.

13. Στ. Κατάκης, Β. Νικολόπουλος, Πέλλη Φωτιάδη, ό.π., 332-333, σμμ. 14, 15.

Η περαιτέρω έρευνα του κεντρικού τμήματος της παλαιάς ανασκαφής οδήγησε στην καλύτερη ταύτιση των χώρων των λουτρών (εικ. 5). Το δωμάτιο με το ψηφιδωτό αποτελούσε χώρο υποδοχής ή αποδυτήριο. Ο επόμενος προς Δυσμιάς χώρος ήταν το *frigidarium*, ο χώρος του ψυχρού λουτρού, οι τοίχοι του οποίου αρχικά έφεραν ορθομαρμάρωση από διάφορα είδη μαρμάρων. Οι χώροι με τα υπόκαυστα δάπεδα δυτικότερα ανήκαν στο *tepidarium* και το *caldarium*, για το χλιαρό και το θερμό λουτρό, με μικρούς ατομικούς λουτήρες που αντικατέστησαν τους μεγαλύτερους χώρους στην ύστερη αρχαιότητα, όταν άλλαξαν οι οικονομικές και κοινωνικές συνθήκες. Δυτικότερα σώζονται οι κόγχες του *caldarium* του 3ου αι. μ.Χ. Η συνολική έκταση και οι επιμέρους χώροι του λουτρού της πρώτης οικοδομικής φάσης δεν έχουν ακόμη πλήρως αποκαλυφθεί και ταυτιστεί. Βέβαια είναι, ωστόσο, η χρήση του *caldarium*, ενώ σε καμαροσκέπαστο διάδρομο βορειότερα διατηρείται το άνοιγμα του *praefurnium*. Ο δυτικότερος χώρος, που σώζει στους τοίχους κονιάματα με χρωματιστό διάκοσμο από ταινίες, διαμορφώθηκε σε μεταγενέστερους χρόνους σε ληνό, πατητήρι, δηλαδή, για την παραγωγή κρασιού.

Εκτός από τον ληνό, όλη η περιοχή βόρεια-βορειοδυτικά και ανατολικά του θαλασίου καταλαμβάνεται από εργαστηριακούς χώρους. Ακριβώς βόρεια πλακόστρωτου χώρου ανατολικά, αμέσως κάτω από την επιφάνεια του εδάφους, αποκαλύφθηκε τμήμα αρκετά νεότερου λιθόστρωτου δαπέδου. Ενδιαφέρον για τις επάλληλες φάσεις και τη διαχρονικότητα της οικιστικής δραστηριότητας παρουσιάζει ένας πεσμένος σπόνδυλος κίονα, με λαξεύματα που μαρτυρούν ότι σε δεύτερη χρήση είχε μετατραπεί σε κατώφλι.

Στον χώρο έχουν εντοπιστεί δύο κεραμικοί κλίβανοι. Ο πρώτος αποκαλύφθηκε το 1976, βορειοδυτικά, στο υψηλότερο σημείο του αρχαιολογικού χώρου (εικ. 6). Έσωσε αρκετά καλά την εσχάρα επάνω από τον θάλαμο καύσης, όπου τοποθετούσαν τα προς όπηση πύλινα σκεύη και είχε καλυφθεί για λόγους προστασίας, αλλά μέχρι να διασφαλιστεί η δύσκολη συντήρησή του, δεν είναι σκόπιμο να αποκαλυφθεί εκ νέου.

Ο δεύτερος κλίβανος βρίσκεται σε κεντρικότερο σημείο και ανασκάφηκε το 2016-2017. Είναι τετράγωνος, κατασκευασμένος από πλίνθους, με κεντρικό πεσσοστήριξης της εσχάρας, μικρό τμήμα της οποίας σώζεται στη βορειοανατολική γωνία (εικ. 7). Ο θάλαμος καύσης βρέθηκε σχεδόν άδειος. Στρώμα από κεραμίδες και θραύσματα αγγείων διαφόρων μεγεθών, κυρίως αμφορείς, μαζί με αρκετά τμήματα υάλινων αγγείων δίνουν την εικόνα στρώματος καταστροφής και εντοπίστηκαν σε ανώτερο επίπεδο. Αν και δεν έχει ολοκληρωθεί η συστηματική μελέτη των ευρημάτων του κλιβάνου, από μια πρώτη εκτίμηση του υλικού μπορούμε να θεωρήσουμε ότι τα ευρήματα εντός του θαλάμου καύσης χρονολογούνται ανάμεσα στον 1ο αι. π.Χ.

και ενδεχομένως στον 2ο αι. μ.Χ., ενώ το περιεχόμενο του στρώματος καταστροφής από τον 1ο αι. μ.Χ. έως και τον 3ο αι. μ.Χ.¹⁴

Διερευνήθηκε επίσης η νοτιοδυτική γωνία του συμβατικά ονομαζόμενου «Βορειοανατολικού Κτηρίου», το οποίο ο Τραυλός είχε ταυτίσει με παλαιοχριστιανική βασιλική (εικ. 1, 5). Πρόκειται για ένα επίμηκες οικοδόμημα μεγάλων διαστάσεων (περίπου 46 x 21 μ.) το οποίο είχε αποκαλυφθεί μερικώς τα έτη 1974 και 1976. Αρχικά, ορατά ήταν ο νότιος τοίχος του, που είχε υποστεί μεγάλες φθορές κατά τη διάνοιξη του αγωγού νερού το 1974, λίγα στοιχεία στο ανατολικό άκρο του και μικρό τμήμα αφίδας στο δυτικό. Οι τοίχοι είναι επενδεδυμένοι με ισχυρό κονίαμα, ενώ γκριζωπό κονίαμα με διακοσμητικά «μυστρίσματα», που σχηματίζουν γραμμές και ρόμβους, χρησίμευαν στην καλύτερη πρόσφυση του εξωτερικού στρώματος κονιάματος. Στη νοτιοδυτική γωνία, αποκαλύφθηκε η 'εύθυνηρία', που εξέχει σημαντικά και αποτελείται από σειρά πλίνθων (εικ. 8). Εντοιχισμένος είναι ένας κροκαλοπαγής σπόνδυλος κίονα, όμοιος με αυτόν που αναφέρθηκε ότι βρέθηκε σε δεύτερη χρήση στο λιθόστρωτο δυτικότερα.

Σε τομή, εσωτερικά του νότιου τοίχου, φάνηκε ότι το επίπεδο του δαπέδου εσωτερικά βρισκόταν αρκετά ψηλότερα απ' ό,τι εξωτερικά. Κάτω από παχύ στρώμα καταστροφής από λίθους, πλίνθους και κονίαμα, χωρίς ίχνη καύσης, βρέθηκε πλήθος θραυσμάτων πύθων και ένα ενεπίγραφο χείλος με τα ΜΗ.

Αποκαλύφθηκε επίσης το νότιο τμήμα του δυτικού τοίχου του οικοδομήματος μέχρι και το μέρος της κόγχης που σχηματιζόταν στο μέσον της πλευράς αυτής, όπου φάνηκε καθαρά ότι η κόγχη προστέθηκε αργότερα στο ορθογώνιο οικοδόμημα, καθώς παρουσιάζει διαφορετικό τρόπο κτισίματος, και εφάπτεται με τον δυτικό τοίχο, χωρίς να συμπλέκεται με αυτόν (εικ. 8). Το μεγαλύτερο πάχος του τοίχου της κόγχης από αυτό του ανατολικού τοίχου οφείλεται ασφαλώς στη στέγασή της με θόλο και όχι με ξύλινη στέγη όπως πιθανότατα το υπόλοιπο Βορειοανατολικό Κτήριο.

Από τα διαθέσιμα στοιχεία, η ταύτιση του κτηρίου με παλαιοχριστιανική βασιλική, καθίσταται προβληματική. Εκτός από τη σχέση κόγχης - κτηρίου, σημειώνεται ότι ο προσανατολισμός του οικοδομήματος με την κόγχη προς Δ και λείψανα τριών τοίχων κάθετων στον νότιο τοίχο που αποκαλύφθηκαν το 2012 στο ανατολικότερο τμήμα του, δεν συνάδουν με μία βασιλική. Επιφανειακά, στο ανατολικό τμήμα του, φάνηκε πλακόστρωτο δάπεδο, το οποίο όμως δεν φαίνεται να συνεχίζεται στο δυτικό τμήμα. Εξάλλου, το μοναδικό χριστιανικό εύρημα είναι σφραγίδα προσφόρου που βρέθηκε ουσιαστικά στην επιφάνεια, νότια του κτηρίου.

Είναι πολύ νωρίς να αποφανθούμε για την πιθανή χρήση του λεγόμενου Βορειοανατολικού Κτηρίου. Λόγω του διαφαινόμενου βιοτεχνικού χαρακτήρα της περιοχής, ίσως ήταν αποθηκευτικό, ένα *horreum*, όπως αυτά που έχουν αναγνωριστεί

14. Τη μελέτη του κλιβάνου και των ευρημάτων ετοιμάζει η αρχαιολόγος Δρ Θ. Μουλλού.

στον ελλαδικό χώρο τα τελευταία χρόνια¹⁵. Η συνέχιση της έρευνας ελπίζουμε να λύσει αυτό το ζήτημα.

Η θεμελίωση της νοτιοδυτικής γωνίας του «Βορειοανατολικού Κτηρίου» είχε διαλύσει τμήμα δαπέδου προγενέστερου κτηρίου, κατασκευασμένου με πλάκες από κροκαλοπαγή πωρόλιθο, με κονίαμα στους αρμούς. Το δάπεδο περιβάλλουν τοίχοι από ορθογώνιους κυβόλιθους από το ίδιο υλικό. Ο δυτικός και ο νότιος τοίχος του δαπέδου σώζονται σε όλο το μήκος τους, 4,50 μ. περίπου. Η συνέχεια του δαπέδου έχει πλήρως καταστραφεί από το Βορειοανατολικό Κτήριο. Για τη χρήση του προγενέστερου κτηρίου δεν υπάρχουν επαρκή στοιχεία. Ένα αμυδρό ίχνος κύκλου στον δυτικό τοίχο προδίδει ότι εκεί στεκόταν πιθανώς κίονας από κατεστραμμένο περιστύλιο. Και εδώ όμως διακρίνονται περισσότερες οικοδομικές φάσεις. Η κεραμική το χρονολογεί στους ύστερους ελληνιστικούς χρόνους, αποτελώντας την πρωιμότερη οικοδομική φάση που έχει εντοπισθεί μέχρι σήμερα στον αρχαιολογικό χώρο.

Οι έρευνες στο ανατολικό τμήμα του χώρου ήρθαν να συμπληρώσουν την υπόθεση για τον πιθανό βιοτεχνικό χαρακτήρα του χώρου. Σε παλαιά δοκιμαστική τομή είχε αποκαλυφθεί η άνω επιφάνεια μιας ευμεγέθους λεκάνης ελαιοτριβείου από ασβεστόλιθο, θραυσμένης σε μεγάλα κομμάτια, και τμήμα φακοειδούς μυλόπετρας. Η νέα ανασκαφή έφερε στο φως ολόκληρη τη λεκάνη του ελαιοτριβείου, την κυκλική βάση στην οποία εδράζεται, μια ακόμη μυλόπετρα μικρότερου μεγέθους στην αρχική της θέση, καθώς και ένα τμήμα ελαιοπιεστηρίου, εντός χώρου οριζόμενου από δύο τοίχους βόρεια και ανατολικά (εικ. 9), όπου περισυνελέγησαν πολυάριθμα θραύσματα αμφορέων, που υποδεικνύουν την αποθηκευτική χρήση του χώρου και παρέχουν ένα εύρος της χρήσης του ελαιουργείου από τις αρχές του 3ου έως τον 6ο και ίσως 7ο αι. μ.Χ. Ανατολικά της λεκάνης, εντοπίστηκε η είσοδος του χώρου, με τρία σκαλοπάτια.

Το συγκεκριμένο ελαιοτριβείο, από τα μεγαλύτερα γνωστά του είδους στη Μεσόγειο, ανήκει στον τύπο του τραπητή (*trapetum*), με βαθιά λεκάνη σύνθλιψης του ελαιοκάρπου (*mortarium*), καμπύλα εσωτερικά τοιχώματα και κυλινδρικό στέλεχος στο κέντρο. Αποτελεί κοινό τύπο από τα κλασικά μέχρι και τα νεότερα χρόνια. Η μοναδικότητά του όμως οφείλεται στην αποκάλυψη, στην εξωτερική επιφάνειά του, μίας λαξευμένης, σχεδόν τετράγωνης, βάθυσης, πλάτους 0,28 μ. και ύψους 0,27 μ., όπου έχει χαραχθεί επιγραφή 7 στίχων (εικ. 10), που αναφέρει τα εξής:

Κλ(αυδία) Νικαγόρα
Μ(άρκου) Ιουν(ίου) Μνα-
σέου γυνή

15. Αποθηκευτικοί χώροι ίσως είναι και τα (μικρότερα) επιμήκη κτήρια στα Μεσόγεια που έχουν ερμηνευθεί ως οικίες. Για παράλληλα στην Αττική και αλλού, βλ. Στ. Κατάκης, Β. Νικολόπουλος, Πέλλη Φωτιάδη, ό.π., σμμ. 26.

εἰσήγαγον.
 Αὐρ(ήλιος) Ἄριστό-
 νεικος ἐποίει
 ἄρχ(οντι) κισσόφυλλο Διονυσίω

Εκτός βάθυνσης, δεξιά του τελευταίου στίχου, υπάρχουν ακόμα οι χαρακτήρες Ι και Κ, μεγαλύτερου μεγέθους, άγνωστης προς το παρόν σημασίας.

Η λάξευση της επιγραφής είναι αρκετά πρόχειρη, η θέση της όμως, σε λεκάνη ελαιοτριβείου, είναι μοναδική. Η Κλαυδία Νικαγόρα είναι άγνωστη από άλλες πηγές. Αντίθετα, ο σύζυγός της, Μάρκος Ιούνιος Μνασέας, πρέπει να ταυτίζεται με τον γραμματέα του Κοινού των Αμφικτυόνων στους Δελφούς το 212 μ.Χ., ο οποίος, σύμφωνα με σχετική επιγραφή, πρέπει να καταγόταν από τους Δελφούς ως «Πυθίας ἔγγονος καὶ ἄλλων πολλῶν ἱερείῶν ἀπόγονος»¹⁶. Τα ρωμαϊκά ονόματα, ιδίως δε αυτό του τεχνίτη Αυρηλίου Αριστόνικου, βεβαιώνουν ότι η επιγραφή ανάγεται στα χρόνια μετά το διάταγμα του αυτοκράτορα Καρακάλλα το 212 μ.Χ., με το οποίο δόθηκε το δικαίωμα του ρωμαίου πολίτη σε όλους τους ελεύθερους κατοίκους της Αυτοκρατορίας. Ακριβέστερη δήλωση του χρόνου δίνεται με τον τελευταίο στίχο «ἄρχ(οντι) Διονυσίω» (με τη σπάνια χρήση δοτικής, κατ' επίδραση της λατινικής δοτικής του χρόνου, αντί του εμπρόθετου χρονικού προσδιορισμού «ἐπὶ ἄρχοντος Διονυσίου»). Η ταύτιση του ἀρχοντος δεν είναι βέβαιη. Εκτός από τον Αυρήλιο Διονύσιο Διονυσίου από τις Αχαρνές που ήταν βεβαιωμένα επώνυμος ἀρχων το 212/13 μ.Χ., για τα επόμενα χρόνια ο κατάλογος των ἀρχόντων παρουσιάζει κενά. Στην περίοδο της προσφοράς της Κλαυδίας Νικαγόρας, ανάγεται επίσης ο Αὐρήλιος Διονύσιος Καλίππου Λαμπρεύς, ίσως το 218/19¹⁷, και ένας Αὐρήλιος Διον[ύσιος], ίσως το 225/6 μ.Χ.¹⁸

Ένα ακόμη ιδιαίτερο στοιχείο της επιγραφής είναι η αναφορά του ονόματος του επίσης άγνωστου τεχνίτη Αυρηλίου Αριστόνικου, που εντυπωσιάζει, καθώς δεν γνωρίζουμε π.χ. κανένα γλύπτη των πολυάριθμων, πολυτελών αττικών σαρκοφάγων της ίδιας εποχής.

Η άγνωστη Κλαυδία Νικαγόρα με την προσφορά της αναδεικνύει μίαν άλλη εικόνα της γυναίκας, τουλάχιστον των πλουσίων οικογενειών, στη ρωμαϊκή Αθήνα. Από τον 2ο αι. σώζονται λίγες επιγραφές σε βάσεις αγαλμάτων γυναικών που τιμώνται λόγω της *εἰς/πρὸς τὴν πατρίδα εὐνοίας* και της *εἰς τὸν δῆμον εὐεργεσίας*¹⁹.

16. E. Bourguet, *Épigraphie*, FdD III.1, 1929, Paris, 367 αρ. 553, στ. 6-11; LGPN IIIB, 287 λ. Μνασέας (9).

17. IG II² 1187.

18. IG II² 1816. Για περαιτέρω σχολιασμό περί των ἀρχόντων και για άλλες φιλολογικές ιδιαιτερότητες της επιγραφής, βλ. Στ. Κατάκης, Β. Νικολόπουλος, Π. Φωτιάδη, ό.π., 323-324, σημ. 29-32.

19. Για επιβεβαίωση ότι οι Αθηναίες μπορούσαν να έχουν δική τους περιουσία στην Αθήνα τουλάχιστον του 2ου μεταχριστιανικού αιώνα, βλ. επιγραφή IG II² αρ. 2776 από την αρχαία Αγορά. Επίσης βλ. Στ. Κατάκης, Β. Νικολόπουλος, Πέλλη Φωτιάδη, ό.π., 324, σημ. 33-36.

Η Κλαυδία Νικαγόρα προφανώς διέθετε ελαιώνες στη Ραφήνα και εισήγαγε το ελαιοτριβείο.

Το πιο σημαντικό στοιχείο που προσφέρει η επιγραφή είναι ότι ο χώρος του ελαιοτριβείου δεν θα ήταν, μέρος μίας ιδιωτικής αγροτικής έπαυλης και η Κλαυδία Νικαγόρα δεν θα διαιώνιζε με μια επιγραφή την προσφορά της αν ο χώρος ήταν ιδιωτικός. Φαίνεται πιθανότερο ότι, τουλάχιστον τον 3ο αι., ο χώρος είχε δημόσιο, κοινοτικό μάλλον, χαρακτήρα. Εδώ θα συγκεντρώνονταν για την κατεργασία και αποθήκευση των προϊόντων τους οι χωρικοί από την ευρύτερη περιοχή, όπου φαίνεται ότι κατοικούσαν σε μικρούς οικισμούς ή και μεμονωμένα. Στα ρωμαϊκά χρόνια ένα λουτρό σε ανάλογους χώρους ήταν απαραίτητο και το μέγεθός του στη φάση του 2ου αι., όσο τουλάχιστον μπορούμε προς το παρόν να υπολογίσουμε, υποδεικνύει μάλλον δημόσια παρά ιδιωτική χρήση.

Συμπερασματικά, τα μέχρι στιγμής ευρεθέντα αρχιτεκτονικά κατάλοιπα και κινητά ευρήματα, μας δίνουν την εικόνα ενός ευμεγέθους συγκροτήματος, με επάλληλες και σε αρκετές περιπτώσεις δυσδιάκριτες οικοδομικές φάσεις. Πιθανότατα πρόκειται για ένα αγροτο-βιοτεχνικό-εργαστηριακό κέντρο της περιοχής που άκμασε στα ρωμαϊκά και υστερο-ρωμαϊκά χρόνια.

Επίσης, μια σειρά από ανασκαφικά δεδομένα στην ευρύτερη περιοχή²⁰, σε ακτίνα λίγων δεκάδων μέτρων, μαρτυρούν ότι η ανθρώπινη δραστηριότητα ήταν σχεδόν αδιάλειπτη από τα τέλη των γεωμετρικών χρόνων. Το ίδιο μαρτυρούν αρκετά αρχιτεκτονικά μέλη παλαιότερου κτηρίου ή κτηρίων σε δεύτερη χρήση μέσα στο ίδιο το συγκρότημα.

Η μελέτη του υλικού, αλλά και η προγραμματισμένη συνέχιση της ανασκαφής αναμένεται να δώσουν στοιχεία για την αποσαφήνιση της ταυτότητας του οικοδομικού συγκροτήματος και την οργάνωση της κοινωνίας στον μικρό αγροτικό δήμο του Αραφήνος, όπως είχαν υποθέσει οι E. Curtius και J. A. Kaupert. Γνωρίζουμε ότι ο κλεισθένειος δήμος του Αραφήνος ανήκε στην παράλια τριπύ της Αιγνίδας φυλής, αλλά ελάχιστα είναι γνωστά από τις γραπτές πηγές²¹. Ο Πausανίας, στα μέσα περίπου του 2ου αι. μ.Χ., δεν τον μνημονεύει καν. Σύμφωνα όμως με όλες τις ενδείξεις και τη διατήρηση στην περιοχή του ονόματος μέχρι τα νεότερα χρόνια ο πυρήνας του δήμου του Αραφήνος βρισκόταν πιθανότατα σε αυτή την περιοχή. Ωστόσο, απουσιάζει η επιγραφική μαρτυρία που θα το επιβεβαίωνε.

20. Στον παρόντα τόμο βλ. Β. Νικολόπουλος *Η αρχαία τοπογραφία της Ραφήνας και του Πικερμίου σύμφωνα με τις αρχαίες πηγές και τα ανασκαφικά δεδομένα* (σελ. 59-72).

21. Για τις σχετικές αρχαίες πηγές, βλ. Β. Νικολόπουλος, ό.π.

Summary

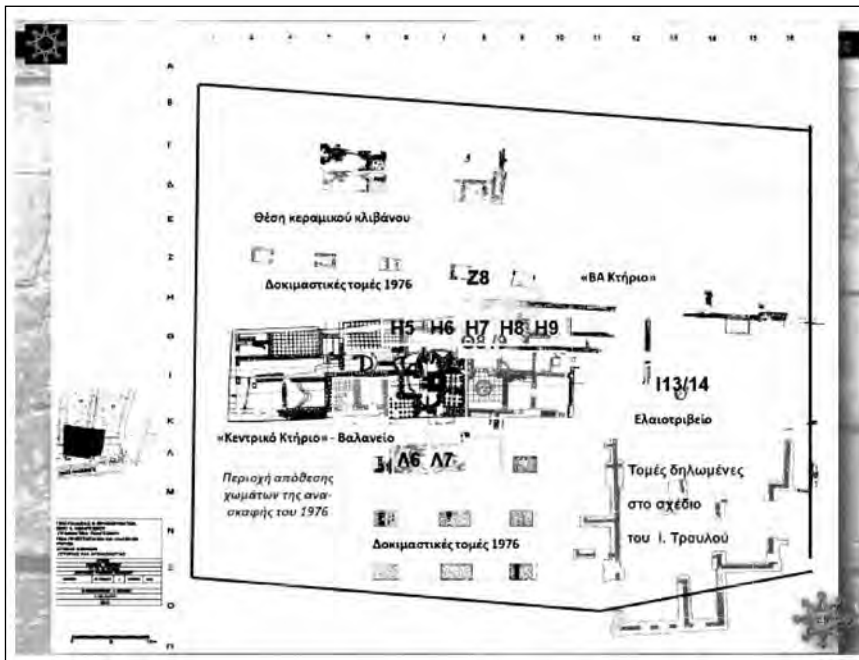
Five Years of Research of the so-called Roman Bath in Rafina.
Results and Perspectives

In 1974-5 a rescue excavation at Raphina revealed a complex which first was believed to be just one more typical bath of the roman era. Recent systematic field work (2012-2017) aiming to complete the old rescue excavation and clarify the character of the site came to different conclusions: The complex is much more than a roman bath or even a *villa rustica*, as it was also assumed before.

Apart from the central complex where the *balnearium* stood, being in use roughly between the 2nd and 5th centuries AD, installations and structures in its immediate surroundings show a variety of different activities that took place there, between the 1st cent. BC and the 6th cent. AD.

In a late phase part of the *balnearium* had been transformed and was used as a wine press. North of the baths stood two ceramic kilns. Also a big rectangular building (46 x 21 m.) with an apse is being uncovered to the NE - not a basilica, as it was thought at first, but more likely a building connected to commercial and storage purposes, a kind of a *horreum* of the 6th cent. AD.

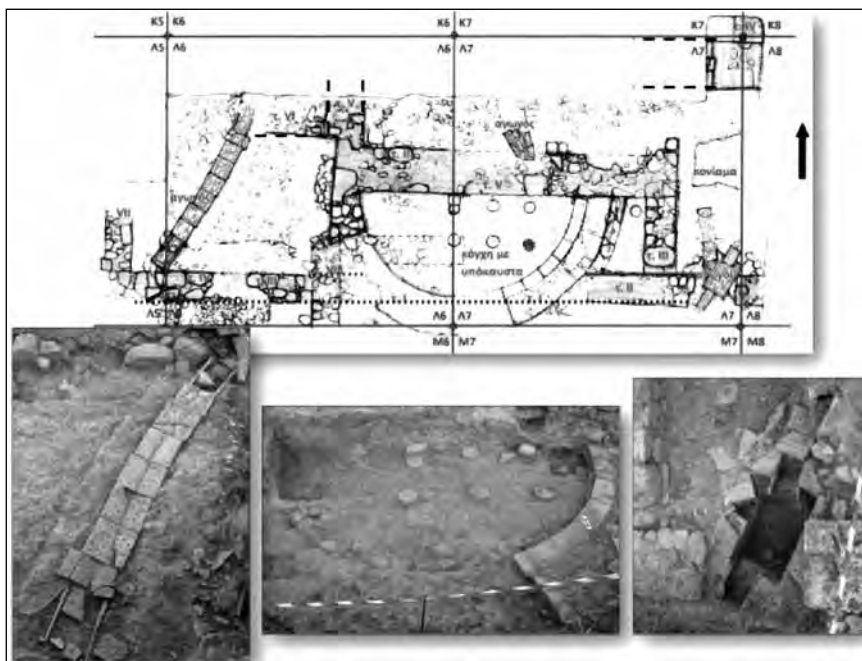
A huge oil press of the type of a *trapetum* was revealed eastwards of the main complex. An inscription on its surface, shows that it was dedicated by a wealthy woman of the area in the first quarter of the 3rd cent. AD. The analysis of the inscription, in relation with the architectural remains revealed by now, indicate that the whole is possibly a public center, a kind of a rural agora and a basic nucleus of the small deme of *Araphen*, as Curtius and Kaupert had already suggested since the 19th century.

Εικ. 1. Το σχέδιο του Ι. Τραυλού του «ρωμαϊκού Βαλανείου» προσαρμοσμένο και με σήμανση των τομέων της νέας έρευνας.

Εικ. 2. Η παλαιά ανασκαφή μετά τον καθαρισμό το 2012.

Εικ. 3. Τμήματα του λουτρικού συγκροτήματος που ανασκάφθηκαν το 2013.

Εικ. 4. Λυχνάρια του πρώιμου 3ου αι. μ.Χ.

Εικ. 5. Εικόνα του μνημείου από δορυφόρο με τους τομείς της παλαιάς και νεότερης έρευνας.

Εικ. 6. Ο κεραμικός κλίβανος που ανασκάφηκε το 1976.

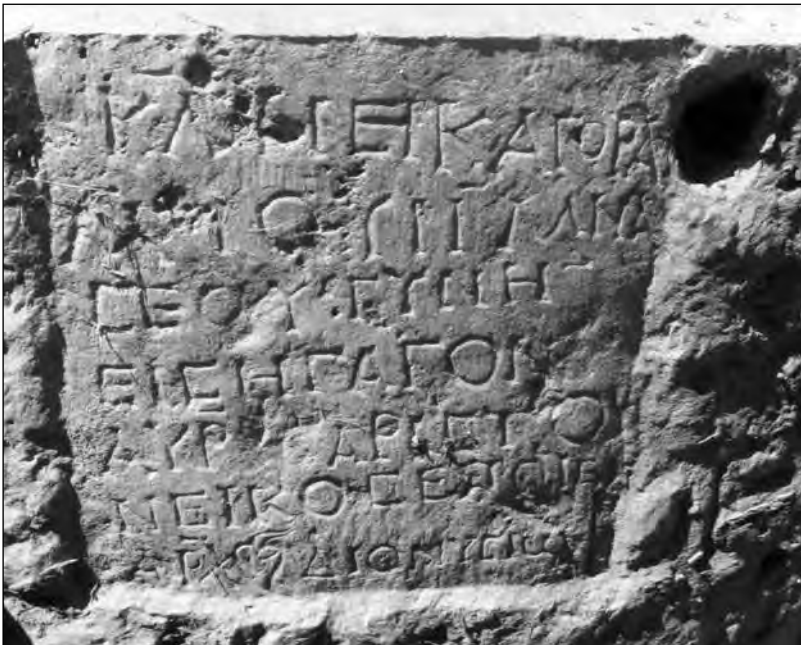
Εικ. 7.
Ο δεύτερος
κεραμικός
κλίβανος και
μεταγενέστερος
χώρος
με λιθόστρωτο
δάπεδο.

Εικ. 8. Τμήμα της αψίδας, με τον δυτικό τοίχο
και την ευθυνηρία του «Βορειοανατολικού κτηρίου».

Εικ. 9. Το ελαιοτριβείο

Εικ. 10. Επιγραφή χαραγμένη στην επιφάνεια του ελαιοτριβείου.

